

ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО У ДОСЛІДЖЕННЯХ ОЛЕКСАНДРА КІСТЯКІВСЬКОГО

Дослідники, що спеціалізуються на вивченні історії національної ідеї, концентрують свою увагу передусім на яскравих полум'яних особистостях революційного гатунку, які кидали виклик системі, суспільству, тоталітарному імперському режимові. І це, безперечно, справедливо. Однак сьогодні ми як ніколи добре розуміємо, що для повноцінного існування політичної нації необхідна присутність усього політичного спектру – від “гарячих голів” і революціонерів до поміркованих професіоналів і лібералів. Цей висновок ми можемо зробити на основі досвіду досить непростого періоду виживання носіїв української ідеї в складних умовах радянського режиму. Саме тому картина українського руху другої половини XIX ст. не є повною без висвітлення діяльності такої колоритної особистості, як Олександр Федорович Кістяківський.

Фігура О.Ф.Кістяківського, відомого українського правознавця, професора Київського університету, є надзвичайно цікавою на фоні плеяди визначних науковців і громадських діячів другої половини XIX ст., хоча йому присвячено значно менша кількість досліджень. Найбільше праць про життя, творчість і наукову діяльність дослідника з'явилося після його смерті. Серед них праці Л.Белогриц-Котляревського¹, В.Науменка², І.Луцицького³, І.Фойницького⁴, Є.Єфимова⁵.

У 1919 р. Українською Академією Наук була встановлена премія імені О.Ф.Кістяківського за визначний внесок в українську правничу науку в галузі історії держави і права, яка, на жаль, жодного разу не була присуджена. Олександр Федорович – глава династії українських інтелектуалів Кістяківських. Він – батько шести синів. Один з них – визначний правник, академік ВУАН Б.О.Кістяківський⁶, інший – відомий громадський діяч доби гетьманату Скоропадського – І.О.Кістяківський. У радянський час фігура О.Ф.Кістяківського не належала до популярних. Зараз поступово відновлюється інтерес до цієї визначної постаті української науки, зокрема його ім'я з'явилося в енциклопедичних виданнях⁷. Опубліковані його щоденники⁸, які є не просто особистими записками українського юриста, а живою історією України останньої третини XIX ст. “в особах” і водночас великим культурологічним і політологічним дослідженням.

О.Ф.Кістяківський прожив недовго, п'ятдесят з гаком років. Як правило, в цьому віці у науковців настає апофеоз інтелектуальних потенцій, однак тяжка недуга перервала життя блискучого юриста, науковця і громадського діяча.

Він народився у 1833 р. у сім'ї священника в Чернігівській губ. Спершу здобув духовну освіту, потім закінчив юридичний факультет Київського університету святого Володимира, захистив магістерську працю “Дослідження про смертну кару”⁹, яка і досить становить значний інтерес у світлі дискусій в Україні щодо відміни смертної кари. Як професор Київського університету він спеціалізувався у двох галузях – кримінальне право і історія права. Основною його спеціалізацією було кримінальне право. Він викладав на кафедрі кримінального права Київського університету Святого Володимира. У 1868 р. він захистив докторську дисертацію “Історико-догматичне дослідження з російського права про перешкоджання звинувачуваному ухилятися від слідства і суду”.

З історії українського права О.Ф.Кістяківському належать такі праці, як “Характеристика українського і польського законодавства про кріпосне право по відношенню до Малоросії”¹⁰, “До питання про вплив інородського права на російське”, “Звернення малоросійського шляхетства і старшини разом з гетьманом про відновлення різних старовинних прав Малоросії”, “Про закони, що діють в Малоросії” та ін.

Олександр Кістяківський – упорядник і автор наукової розвідки про перший український кодекс “Права, за якими судиться малоросійський народ” (1743). Практично дослідник відкрив широкому науковому загалу цю пам'ятку української правової культури, яка була незаслужено забута. Це пов'язано з тим, що “Права...”, над якими працювали 15 років найпрофесійніші правники Гетьманщини, так і не були затверджені російським урядом. О.Ф.Кістяківському потрапив до рук один із списків “Прав...” під час Археологічного з'їзду в 1874 р., і він узявся за вивчення цієї пам'ятки та за її публікацію. У 1879 р. вона побачила світ з науковими коментарями упорядника спершу в науковому збірнику “Университетские ведомости”, а потім і окремим виданням. Практично це була пер-

та ґрунтовна наукова розвідка про цю пам'ятку, яка для етнологів та істориків права є важливим джерелом вивчення соціальної історії українців першої половини 18 ст. і розвитку української правосвідомості.

Відомий український правник зробив неочінений внесок і в етнологічну науку, зокрема в галузі звичаєвого права. У 1874 р. він уперше видрукував “Програму для збирання юридичних звичаїв і народних уявлень з кримінального права”, і з цього часу почав сам вишукувати інформацію із звичаєвого права, розсилаючи програму респондентам і аналізуючи їхню інформацію. Паралельно він робив вирізки із статей, кореспонденцій, газет, виписки з наукових книг. І, як це завжди буває, він пересвідчився у недосконалої своєї програми і в тому, що “навчаючи вчимося”¹¹. Тож на основі вивчення живого народного побуту, народної культури і фольклору він розробив нову програму. Вона була видана у 1878 р. у Типографії Київського університету. Це є блискуча праця з методики і методології вивчення і збирання звичаєвого права.

Нова програма складається з двох частин – питальника і наукової розвідки. Власне питальнику передуює вступна стаття, в якій розглянуто історію вивчення звичаєвого права в Росії, обґрунтовується важливість дослідження народної правосвідомості і звичаїв, а також розробляється методика збирання польового матеріалу. О.Кістяківський слушно зазначає, що спеціалізація саме на кримінальному звичаєвому праві – справа набагато складніша, ніж на цивільному, зокрема сімейному, оскільки в XIX ст. український селянин у кримінальних справах покладався у більшості випадків на державне право. Однак, як вважає автор, надзвичайно важливий матеріал з означеної теми міститься в рішеннях повітових судів, а також у багатому фольклорі. У короткій науковій розвідці ми знаходимо цікаві спостереження щодо деяких звичаїв, наприклад, звичаю розривання могил з метою заволодіти якоюсь часткою тіла мертвого: в народі існувало вірування, що в такому випадку злодій зможе пограбувати будь-яку хату, і в ній ніхто не прокинеться під час злочину. Дослідник описує також цікаві випадки щодо того, як безплідний чоловік просить сусіду “зробити дитину” його дружині за певну платню, в чому дослідник вбачає рештки старовинного звичаю; описує народний острах до самовбивць тощо.

Набільшу цінність у роботі О.Ф.Кістяківського “Програма для збирання і вивчення юридичних звичаїв і народних вірувань” (1878) становить методика збирання польового матеріалу, сформульована в кількох принципах і втілена в самому питальнику. Джерелом вивчення звичаєвого права автор вважає рішення повітових судів, з одного боку, і фольклор (народні вірування, легенди, пісні, казки, оповідання, народні оповідання, анекдоти), з іншого.

Методичні і методологічні засади вивчення і збирання матеріалів із звичаєвого права є надзвичайно актуальними сьогодні. Вони становлять певну опозицію до методичних і методологічних принципів, які лежать в основі “Програми до збирання матеріалів звичаєвого права, вироблені в Комісії для виучування звичаєвого права України” за редакцією А.Е.Кристера (1925). І якщо покласти на шальки терезів обидві програми, то програма Кістяківського значно переважає свою наступницю. І ось з яких причин.

У юридичній науці ще з передреволюційних часів з'явився специфічний погляд на звичай як на норму, а на звичаєве право, як на систему норм. Ототожнення звичаю з нормою – дуже симптоматичне явище, яке свідчить про те, що на звичай, на звичаєву культуру дивляться крізь скельця права, яке по своїй суті є набором різних норм і правил. Проти такого підходу завжди протестували ті, які досліджували звичаєве право на основі безпосереднього контакту з народною традицією. Так, одна з дослідниць звичаєвого права О.Єфименко писала про принципову відмінність звичаєвого права від державного: “Народне звичаєве право і право культурне представляють собою два уклади (строя) юридичних уявлень, типово відмінних один від одного, і тому будь-яка спроба систематизувати народне право за нормами юридичної теорії є невдячною справою”¹².

Що мала на увазі дослідниця? Напевно те ж саме, що й Норбер Рулан – відомий сучасний французький науковець-юрист, засновник Французької асоціації юридичної антропології, який пише, що для правників, яких вважають чи не найбільшми консерваторами, притаманна ідеалізація норми. Однак “багато традиційних суспільств підкоряються не стільки фіксованим нормам, скільки моделям поведінки, покарання за порушення яких не є автоматичним” (підкреслення наше. – М.Г.)¹³. Це ж саме має на увазі білоруський дослідник С.Ф.Цярохін, пишучи в енциклопедичній статті про те, що “звичай – історично усталений і загальноприйнятий у певному суспільстві або соціально-етнічній групі спосіб поведінки”. (Підкреслення наше. – М.Г.)¹⁴.

Якщо ми поглянемо під цим кутом зору на програму Комісії для виучування звичаєвого права України, то побачимо саме нормативний підхід до класифікації народно-юридичних явищ, в той час, як програма О.Ф.Кістяківського демонструє нам бачення звичаю не як норми, а як моделі поведінки.

Порівняймо до прикладу ті частини обох програм, які стосуються конкретних ситуацій кримінальної дійсності. Відразу зауважимо, що перша програма присвячує цій сфері лише 15 питань у розділі “Відповідальність за шкоду”, серед яких такі: “Як відповідає той, хто другого заб”є або пошкодить його (поранить, покалічить, понівечить)? Коли хтось покривдить кого (вдарить, вилає тощо) або позбавить волі, як така особа відповідає?”¹⁵. Відразу бачимо, що логіка опитування така: як карається порушення норми.

Звернімося до аналогічного розділу програми О.Ф.Кістяківського “Убивство і тілесні ушкодження”. Тут ви взагалі не знайдете вищезгаданих питань. Дослідник досить добре був обізнаний з реальним народним життям, щоб розуміти, що вони щодо народного побуту є просто абсурдними. Ось як Кістяківський підмітив, що найбільше є актуальним для народної правової дійсності: “Які види убивство народ вважає найтяжчими, які середньо-злочинними, які легкими і навіть вибачливими і дозволеними. Як дивиться народ на покаєння, або покуту в застосуванні до тих, хто здійснив убивство. Чи не збереглися серед народу які-небудь обряди очищення, окрім церковного. Чи не зустрічаються випадки примирення між убивцею і сімейством убитого. Чи почуває ворожість сім’я убитого до убивці і його сім’ї, і чи не виникає звідси необхідність для останніх задобрити, примиритися з ображеним сімейством. Чи немає легенд і переказів про те, що душа убитого ходить ночами і тривожить убивцю”¹⁶.

Сільську “лайку”, О.Кістяківський досліджує в окремому розділі “Про образи”, де зокрема, йдеться й про таке: “В якому ужитку в народі лайка і матерщина у ставленні один до одного. Чи вважається вживання матерщини проти іншого образою. Наскільки вживана в народі лайка на словах, і чи вважається вона в народі образою, чи вона настільки звичайне явище, що до судового переслідування і не звертаються. Чи відомі серед народу які-небудь слова і вирази, які особливо вважаються образливими. Чи не вживаються серед народу які-небудь символічні знаки для нанесення образи, як: вимазування воріт дьогтем, зривання з жінки хустки тощо...”¹⁷. Як бачимо, відомий український юрист чудово розумів, що для звичаю (на відміну від норми, закону) не так важливо “що”, а передусім “як”. І якщо за програмою, розробленою Комісією по вивченню звичаєвого права, ви зберете обмаль інформації про справжній звичай і звичаєве право, то за програмою О.Ф.Кістяківського можна написати нарис про звичаєве кримінальне право українців лише на основі питань, в яких закладена і відповідь.

Так, це дуже цікава особливість програми українського дослідника: у сформульованих питаннях, О.Ф.Кістяківським для вдумливого етнологіста і антрополога вже міститься відповідь. Ось приклад: “Чи розрізняє народ велику вину від малої, тяжкий злочин від незначного, чи він порушення якої-небудь обрядовості, якого небусть-звичаю, якщо не в дійсності, то щонайменше в своїх віруваннях і своїх оповіданнях карає такими ж тяжкими карами, як і найбільші злочини. Дуже важливо записати вірування, перекази, легенди про покаєння того чи іншого порушення житейських обов’язків і моралі”¹⁸. Український юрист стовідсотково правий. Кожен етнолог беззастережно скаже, що в народі існує зовсім інакша, аніж в офіційному праві шкала цінностей. Зокрема, якщо самосуд буде здійснений за народними уявленнями про справедливість, то він не вважатиметься злочином, про що свідчить величезний матеріал української народної балади. З іншого боку, розпушта карається набагато жорстокіше, хоча, з погляду офіційного права, вона не є злочином, оскільки належить не до парафії права, а до парафії моралі. До речі, О.Ф.Кістяківський, прекрасний аналітик, якраз відносив останні випадки саме до галузі звичаєвого права, виходячи при цьому з народних уявлень про злочин і кару. Так, він окремим розділом виділяє “Позашлюбні відносини і злочини проти плоті”. Що стосується його думки щодо народних уявлень про злочинність порушення народних обрядів, то тут він теж правий. Так, наприклад, сватання, з погляду юридичного, – це укладення угоди про шлюб, що здійснювалося батьками за участі дітей. Формально – це театральне дійство, ритуальна гра. Однак саме вона здійснюється з надзвичайною ретельністю. Недбайливе ставлення до ритуалу неприпустиме. Це розцінюється не тільки як образа протилежної сторони, але і як нелегітимність дії у народному розумінні.

Якраз О.Ф.Кістяківський підходив до вивчення звичаєвого права з народних уявлень про легітимність і нелегітимність. Саме тому він включає в свою програму надзвичайно актуальні саме з точки зору народної правосвідомості уявлень про злочин і справедливість, крім вищезгаданого про позашлюбні стосунки, ще й такі розділи, як “Про клятви, присяги і лжеприсяги”, “Про образи”, “Про самовбивство”, “Про знахарство і чарування”. Вони є не менш важливими, аніж “чисто юридичні”: “Злочини проти власності”, “Убивство і тілесні ушкодження” і “чисто церковні”: “Злочини проти релігії”.

Досвід О.Ф.Кістяківського щодо вивчення звичаєвого права є дуже цінним. Тут він застосовував

такий модний сьогодні метод емпатії: дослідження і погляду на культуру очима її носіїв. Цікаво простежити як дослідник сам застосовував його на практиці у конкретних дослідженнях.

У Рукописних Фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України існує кілька його наукових розвідок. Зокрема, він зацікавився первісним звичаєм позбавлення немічних старих і дітей. На його висновках варто зупинитися докладніше, оскільки вони принципово відрізняються від наших уявлень про народну мораль і звичай. На думку правника, “годувати старого батька, тобто підтримувати батьків у старості не є юридичний обов’язок дітей. Син дякує за своє виховання батьку тим, що виховує свого сина. І батьки не тільки не вимагають такої підтримки, але й не розраховують на неї”¹⁹. Не позбавляючи український народ синівських почуттів, все таки треба визнати, що існував чисто прагматичний підхід до питання догляду за старими батьками, що виразився у приказці “Кому хата, тому й баба”.

У зв’язку з цим, дослідник наводить текст легенди, записаної у 1878 р. “Якось ворон вивів собі дітей і вирішив полетіти де краще. Летить, а дітки за ним. Трапилось їм прилетіти до великого моря і треба було його перелетіти. Діти були слабкі, і ворон кожного окремо перевіз через море. Узав одного, летить, і коли був посередині моря, питається: “Як я буду старий, чи будеш мене кормить да так переносить через море?” – “Буду”. – “Брешеш”, – сказав батько і кинув його в море. Повертається назад і бере другого сина. На середині моря ставить йому те ж саме питання, той відповідає, що мовляв буду годувати і переносити через море. “Брешеш”, – йому відповів ворон і кидає в море. Повертається і бере третього сина. На середині моря питає: “Чи будеш, сину, мене кормить да переносить як я буду старий?” “Буду, тату, тільки не тебе, а діток своїх кормить да переносить”²⁰.

У зв’язку з поставленою проблемою О.Ф.Кістяківський аналізує стародавній звичай “садження на лубок”, про який народ ще пам’ятав, хоча вже давно не застосовував на практиці²¹. За цим звичаєм старих і немічних “садили на лубок і вивозили на вигон” або “в ровчак”²². Збірка українських народних легенд і переказів свідчить про те, що досить поширеним в українському фольклорі є сюжет про те, що саме стало причиною відміни цього старого звичаю²³. О.Ф.Кістяківський наводить легенду з суто українським гумором: батько з сином везуть діда на лубку до ями, а малий син каже: “Тату, викидайте діда без лубка. Лубок ще пригодиться, коли я Вас везиму, коли ви зостаритеся”²⁴.

Як бачимо, українському досліднику в наукових працях була притаманна досить гостра аналітичність і глибока інтуїція. Він завжди мав свою власну думку, дарма, що вона відрізнялася на той час від загальноприйнятої. І це при тому, що він вважався “кабінетним ученим”²⁵.

Такий О.Ф.Кістяківський і в політичних поглядах. Він був відомим громадським діячем в українофільському колі. Цікаво окреслити його громадянську позицію на основі його щоденників і спогадів його соратника В.Науменка. Пишучи свій щоденник, О.Ф.Кістяківський усвідомлював, що робить це не для сучасників, а для “віддалених нащадків”²⁶, і тому намагався бути безпощадним і чесним не тільки по відношенню до сучасників, а головне – до самого себе.

Картина київського українофільства ХІХ ст. є досить різноманітною. Вона не обмежується такими яскравими постаттями, як М.Драгоманов, Б.Антонович. До його кола належало ряд ліберально-поміркованих діячів і просто симпатиків, які тоді називалися “суголосний ґрунт”²⁷ із кола священиків, чиновників і перших українських промисловців, якими були, зокрема, члени родини Терещенків. Зі щоденників О.Ф.Кістяківського видно, як з середини до кінця ХІХ ст. зростає кількість національно свідомих українців, які, хоч і залишилися невідомими нащадкам, проте тихо і якісно робили свою справу на користь української культури, маючи часом навіть досить обмежене уявлення про те, чим є насправді національна ідея. Вивчення процесу формування національної свідомості ні в якому разі не повинен оминати саме таке різношерсне середовище, в якому визрівали ідеї культурної і політичної незалежності України.

Фігура О.Ф.Кістяківського не отримала ореолу українського національного героя. Його більше знають як видатного українського правника, блискучого професіонала, науковця. За своїми політичними уподобаннями він належав до поміркованого українофільства. О.Ф.Кістяківський представляв собою типового українського інтелігента, національно свідомого і водночас прагматичного. Розважливість такого типу інтелігенції цілком зрозуміла прогресивній українській інтелігенції радянського часу, яка, живучи в лоні ворожої ідеології, тихо і просто робила свою справу на благо української науки, культури, освіти тощо. Як влучно зазначив В.Науменко, той факт, що Кістяківського не гадувають в контексті українського руху, пов’язаний з тим, що важливою рисою його характеру було “робити діло, не афішуючи себе”²⁸.

Більшість свідомого життя О.Ф.Кістяківський прожив у Києві. Там пройшли його студентські роки і викладацька діяльність в університеті святого Володимира. Київ на той час був центром української прогресивної думки, лоно, де визрівала українська ідея. А перебування українського

правника в Петербурзі (1859 – 1862) збіглося з активізацією південно-російського земляцтва в північній столиці, що гуртувалося навколо журналу “Основа”, де він був помічником головного редактора, хоча його ім'я і не значилося на обкладинці.

Аналітичним науковим поглядом О.Ф.Кістяківський простежив процес формування і зміни української ідеї. Він розбиває його на кілька етапів. У кінці 60-х українська ідея мала дещо романтичний характер, а розмови, що точилися навколо неї, вважалися ідеалістичними (за висловом О.Ф.Кістяківського, “идеальничаньем”), саме тому до неї ставилися “поблажливо-добродушно”²⁹. Але саме тоді була вкинута насінина української ідеї. У 70-тих рр. ситуація змінюється, значною мірою завдяки діяльності РГТ, зокрема його Південно-Західного відділу, де превалювали українофільські настрої. О.Ф.Кістяківський і сам активно співробітничав у цьому Товаристві. Носії української ідеї дали зрозуміти владі, що вони – не ідеалісти, а ділові люди, яким належить майбутнє. Українські інтелектуали активно працюють над створенням словника української мови. Не будучи членом “Громади”, О.Ф.Кістяківський, проте, активно співпрацював з нею, будучи з П.П.Чубинським і В.Б.Антоновичем не просто в дружніх, а в родинних стосунках. О.Ф.Кістяківський організовував у себе вдома українські вечори, де його діти ставили вистави домашнього театру. Саме на цей час припадає пожвавлення радикальних настроїв в українофільських колах. Однак після доносів, особливо після фатальної для “Громади” дати 18 травня 1876 р., коли вийшов закон про заборону її діяльності, відбувся певний спад в українському русі. Значна кількість інтелігенції відійшла від радикалізму і взагалі від української ідеї. О.Ф.Кістяківський вважав, що “радикалізм виявився нежиттєвим”, що університетську молодь він не схвилював, буйні голови або ж гинуть в сибірських снігах або ж вислані у провінцію і там нудьгують у бездіяльності³⁰. Радикальний напрям змінився на помірний. Кістяківський визнає цей стан речей набагато ефективнішим: створюються нові гуртки, а з ними і умови для “плекання духу єдності” серед українців, глибокої національної самосвідомості³¹. У 1883 році Кістяківський констатував, що “малоросійська” ідея, хоч повільно, але росте, незважаючи на переслідування.

Не будучи прихильником таємних гуртків, український юрист, проте, ніколи не зраджував своїх друзів і однодумців. Так, випадково зайшовши в гості до свого родича Б.Антоновича, він потрапив на таємне засідання гуртка, і зрозумівши, в чому річ, сказав: “Ну що ж, панове! Ви тут обговорюєте свої справи, – прийміть і мене в свою компанію!”³²

Як у науковій діяльності, так і в громадській, йому була притаманна не романтичність, не ідеалізація, а практичність і так би мовити підприємливість. Одним із прикладів останньої було “пробивання” О.Ф.Кістяківським в умовах найтяжчої реакції через російського сенатора Половцева, який з ревізією відвідав Київ, дозволу на концерт української пісні в київській біржі, який дуже схвилював національно свідому громадськість. З тим же сенатором на одному із засідань було узгоджено програму націоналізації школи в Україні, якій, на жаль, так і не довелося здійснитися.

Як бачимо, відомий український правник був противником радикальних засобів боротьби за втілення української ідеї. Його більше приваблював шлях так би мовити просвітницький, який би не обмежував коло українофілів вибраними особами, а поширювався б серед широких кіл. “Треба працювати над тим, щоб зорганізувати українофілів, тобто націоналістів. Треба витворити дух українського прозелітизму. Треба намагатися, щоб українська ідея пронизувала усю сутність українофіла, щоб кожний українофіл був радикалом у тому сенсі, що стосується захопленості у розробці українофільської, тобто національної ідеї. Тому українофіл може бути і попом, і землевласником, і купцем, і суддею, і чиновником, і поліцейським, і публіцистом, і соціалістом, і радикалом, і консерватором, і лібералом, і легітимістом, і буржуа”³³. Добрий знавець української історії, він був категоричним противником ізольованості українофілів у невеликому високоінтелектуальному колі: “Українська ідея є переважно демократична, загальнонародна. В ній, як в насінині, містяться зародки всіх удосконалень нового суспільства”³⁴. Саме тому він вважав, що “не можна будити національні інстинкти, не можна створювати і пробуджувати національне почуття і свідомість за допомогою якоїсь виняткової програми. Треба відшукати такі симпатії, треба пустити в хід такі думки і почуття, які б прийшлися б всім і кожному по душі. Тільки такі думки й почуття і можуть лягти в основу національної свідомості”³⁵. Як бачимо, це досить демократична і сучасна позиція.

Вивчаючи науковий доробок О.Ф.Кістяківського, переконаєшся в тому, що його ідеї є надзвичайно сучасними і актуальними. Ми зупинилися передусім на доробку визначного українського правника в галузі звичаєвого права і на його громадській діяльності. Ми з'ясували, що його розуміння звичаю не як норми, а як поведінкової моделі, часто ритуального характеру, є цілком сучасним у світлі сучасних наук – етнології та юридичної антропології. Громадська діяльність О.Ф.Кістяківського, хоч і не помічена дослідниками національної ідеї, проте варта пильнішої уваги.

Його розуміння української ідеї також не застаріло. Сила його позиції виявляється в демократичності бачення історичного поступу української ідеї. Усі ці міркування нашо́вхують на думку про те, що постань О.Ф.Кістяківського, безперечно, потребує глибокого і всебічного монографічного вивчення.

-
- ¹Белогриц-Котляревский Л. Очерк научной деятельности профессора А.Ф.Кистяковского. – К., 1885.
- ²Науменко В. Александр Федорович Кистяковский. – К., 1895; його ж. Александр Федорович Кистяковский и украинство. – М., 1914.
- ³Лучицкий И. Труды А.Ф.Кистяковского в области истории и обычного права. – К., 1895.
- ⁴Фойницкий И.А. Кистяковский как криминалист. – К., 1885.
- ⁵Ефимов Е. Александр Федорович Кистяковский и его научное наследие. – М., 1915.
- ⁶Див. Депенчук Л. Богдан Кістяківський. – К., 1995.
- ⁷Боднарук Т. Кістяківський Олександр Федорович // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 846; готується також стаття про нього у 3-му томі Юридичної енциклопедії.
- ⁸Кістяківський О.Ф. Щоденники: У 2-х Т. – К., 1995.
- ⁹Див. Кистяковский А.Ф. Исследование о смертной казни. – СПб., 1896.
- ¹⁰До речі, ця праця вийшла в журналі “Основа” практично не підписана. Див.: ...кій. Характеристика русского и польского законодательства о крепостном праве по отношению к Малороссии // Основа. – 1862. – № 1.
- ¹¹Кистяковский А.Ф. Программа для собирания и изучения юридических обычаев и народных воззрений по уголовному праву. С предисловием о методе собирания материалов по обычному праву. – К., 1878. – С. 2.
- ¹²Ефименко А.Я. Исследования народной жизни. – И., 1884. – вып.1. – С. 171.
- ¹³Рулан Н. Юридическая антропология. – М., 1999. – С. 10.
- ¹⁴Цярохін С.Ф. Звичай // Етнографія Беларусі: Энциклапедыя. – Мінск., 1989. – С. 213.
- ¹⁵Програми для збирання матеріалів звичаєвого права, вироблені в Комісії для виучування звичаєвого права України за редакцією проф. А.Е.Кристера. – К., 1925. – С. 99.
- ¹⁶Кистяковский А.Ф. Программа для собирания... – С. 42 – 43.
- ¹⁷Там само. – С. 45 – 46.
- ¹⁸Там само. – С. 24.
- ¹⁹Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України (ІМФЕ). – Ф. 1-к1. – Од. зб. 22. – Арк. 2.
- ²⁰ІМФЕ. – Ф. 1-к1. – Од. зб. 22. – Арк. 2 – 3.
- ²¹Див. Гримич М.В. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – К., 2000. – С. 218 – 219.
- ²²ІМФЕ. – Ф. 1-к1. – Од. зб. 22. – Арк. 3; 9.
- ²³Легенди та перекази. – К., 1985. – С. 136.
- ²⁴ІМФЕ. – Ф. 1-к1. – Од. зб. 22. – Арк. 9.
- ²⁵Науменко В. Александр Федорович Кистяковский и украинство. – С. 2.
- ²⁶Кістяківський О.Ф. Щоденники. Т.2. – С. 265.
- ²⁷Науменко В. Александр Федорович Кистяковский и украинство. – С. 3.
- ²⁸Науменко В. Александр Федорович Кистяковский и украинство. – С. 2.
- ²⁹Кістяківський О.Ф. Щоденники. Т. 2. – С. 392.
- ³⁰Там само. – С. 390.
- ³¹Там само. – С. 392.
- ³²Науменко В. Александр Федорович Кистяковский и украинство. – С. 4.
- ³³Там само. – С. 416.
- ³⁴Там само. – С. 392.
- ³⁵Там само. – С. 105.

Grymch Maryna. O.Kistyakivskiy as a researcher of folk law.

The article deals with methodological and analytical works of famous Ukrainian lawyer and scientist of the XIXth century. He had his own view on the problems of Ukrainian folk law traditions which is very actual today. The article also opens unknown pages of O.Kistyakivskiy's participation in social life of Ukrainian intellectuals in the second half of the XIXth century and his conception of national idea.